

*О.В. Мартиненко**Olexander V. Martinenko*

АНАЛІЗ НАУКОВИХ ПІДХОДІВ ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «ДУХОВНА КУЛЬТУРА»

Abstract. The article dwells on various approaches to the definition of the term “spiritual culture”. The analysis of scientific literature devoted to this issue enabled the author to give generalized definition of the term “spiritual culture”.

На сучасному етапі розвитку суспільства з багатьох об'єктивних та суб'єктивних причин зростає актуальність у сфері духовної культури особистості та її складових. У такі переломні періоди, як той, що нині переживає українське суспільство, зазнають трансформаційних змін не лише економічна та політична сфери суспільного розвитку, але й не менш важлива — духовна. Недаремно сучасні процеси, в яких ми маємо можливість безпосередньо брати участь, яскраво відображають широкий спектр гострих проблем у сфері духовної культури. Це і проблема знецінення загальнолюдських цінностей, стану суспільної свідомості в цілому і окремої людини зокрема; і зміна пріоритетів у творчій діяльності — підміна дійсної творчості (за натхненням) «творчістю на замовлення», цінність якої вимірюється передусім розміром вкладених коштів; і уявна свобода вибору, коли людині пропонується вибирати з розмаїття «дешевих» за глибиною змісту і не вельми дешевих за ціною товарів «масового духовного виробництва»; і засилля масової культури, яка проникає всюди: на телеекрани, в кінотеатри, на шпальта друкованих видань, у концертну діяльність; і втрата довіри як до самих ідеалів суспільства, так і до можливостей їх здійснення; і, з одного боку, захоплення чужорідною, «чужоземною» культурою, бездумне намагання запровадити її модні віяння на національному ґрунті, а з іншого — однобічне, банально-спримітивізоване використання національної культурної спадщини.

Серед сучасних проблем розвитку духовної культури актуальною є проблема розвитку духовної культури особистості, а також конструктивної ролі держави та соціальних інститутів у подоланні негативних явищ у цій сфері та запобіганні їх подальшому поширенню. Сучасне суспільство має потребу у творчій, духовно багатій особистості, яка б відчувала відповідальність за соціально-політичний, правовий та економічний розвиток країни, за збереження духовної культури народу.

Отже, метою нашої статті є спроба сучасного визначення терміну «духовна культура» на підставі аналізу його тлумачень такими науками, як соціологія, культурологія, філософія, психологія.

У науковій вітчизняній та зарубіжній літературі особливу увагу вчені приділяють різним аспектам дослідження духовної культури, механізму її функціонування, ролі в цьому держави та соціальних інститутів.

Так, взаємозв'язок культури та цивілізації знайшов своє відображення у працях А. Вебера, Х. Ортеги-і-Гассета, А. Тойнбі, О. Шпенглера та ін. [1, с. 5].

Взаємовідношення людини і культури на мікро- та макрорівні розглядається в працях М.О. Бердяєва, П.Г. Новгородцева, П.В. Флоренського та ін. [1, с. 5].

Відтворення генерації цілісності духовної культури аналізується крізь призму взаємовпливу особистості та держави в творчості В. Липинського, Г. Моски, У. Парето, О. Тоффлера та ін. [1].

Теоретико-методологічні засади духовної культури тією чи іншою мірою відображені у роботах В.П. Андрушенка, Є.К. Бистрицького, І.В. Бойченка, М.М. Бровка, Л.В. Губерського, І.А. Зазюна, В.П. Іванова, Л.Т. Левчук, М.П. Лукашевича, М.М. Мокляка, І.Ф. Надольного, В.І. Шинкарука та ін. [1].

Проблеми духовного розвитку особистості знайшли своє відображення в роботах видатних філософів-космістів (В. Соловйов, В. Вернадський, М. Бердяєв), сучасних філософів (Л. Губерський, В. Андрущенко, С. Кримський, С. Пролеєв, І. Олександров та інші), психологів (Ж. Юзвак, О. Киричук, І. Бех, М. Боришевський та ін.), соціологів (О. Семашко, Б. Нагорний, В. Євтух та ін.). У роботах цих авторів дається методологічне обґрунтування сутності духовності суспільства, особистості, розкриваються філософські засади формування духовної культури суспільства, окремих соціальних груп, індивіда [2, с. 4].

Особливості історії та сучасного розвитку української духовної культури знайшли відображення у працях І.М. Дзюби, О.Є. Манохи, М.І. Михайльченка, А.І. Комарової, Б.К. Новикова, Б.І. Олійника, В.С. Пазенка, М.В. Поповича, О.М. Семашка, Л.В. Сохань та ін. [1, с. 5–6].

Влив засобів масової комунікації на стан духовної культури сучасного суспільства висвітлений у працях Д. Белла, Й. Масуди, Б. Луссато, В.І. Кукаркіна, В.І. Касьяна, Г. Масадье, Е. Монтегю, Ф. Метсона, Ф. Феррароті та ін. [1, с. 7].

Е. Дюркгейм вважав, «что нравственные ценности, нормы морали, духовные факторы вообще способны глубоко воздействовать на индивидуальную сущность человека, расширяя его социальные устремления» [3, с. 8].

Макс Вебер у своїй концепції «розуміння» намагається зазирнути за об'єктивну межу реального, сприйманого. Вебер вважав суспільство культурним продуктом, а людину – культурною істотою. Він намагався зрозуміти суб'єктивні значення, які існують у свідомості людей, їх ставлення до тих чи інших цінностей [3].

У П. Сорокіна «духовная культура представлена как идеологическая вселенная смыслов...» [3, с. 12].

Д.І. Чесноков в духовну культуру включав «все достижения науки, произведения литературы и искусства, общественные идеи и теории, образовательный уровень народа и т.д.» [4, с. 167].

А.І. Кравченко вважав, що «с цивилизацией ассоциируются материальные успехи, а с культурой — духовный мир человека» [3, с. 20].

Л.Г. Іллічова вважає, що «духовная культура — это и степень развития духовных богатств общества, и определенный уровень овладения ими, и степень использования духовных ценностей» [4, с.183].

Німецький філософ та соціолог А. Вебер стверджував, «что культура — это неповторимая и не преследующая никакой практической цели форма проявления духовного начала, создающая неповторимое душевное выражение мифов и символов. Она охватывает прежде всего искусство и философию» [4, с. 172].

Перелічені думки та висловлювання вчених ще раз доводять, що питання духовної культури розглядаються не автономно, ізольовано від інших проблем суспільного розвитку, а як процес, що охоплює найрізноманітніші прояви дійсності.

Духовна культура приваблює вчених та практиків тому, що вона виконує важливі функції у суспільстві, соціальному інституті чи організації — може бути маніпулятором у руках керівництва організації при формуванні цінностей і норм поведінки підлеглих; сприяти об'єднанню членів організації навколо її цілей і цінностей; забезпечити ефективність роботи організації.

Сьогодні стан нашого суспільства не може не викликати занепокоєння. Безумовно, він пов'язаний із впливом на членів суспільства і особливо молодь таких факторів поглиблення бездуховності, як прищеплення низькопробних естетичних смаків, відкидання суспільних ідеалів, замикання в рамках субкультури, легковажна поведінка, аморальні стосунки тощо.

І постає питання: що має сприяти удосконаленню особистості, що робить її гармонійною, прекрасною в почуттях, думках, вчинках? Це питання турбувало вчених та державних діячів здавна. Сьогодні, на наш погляд, заслуговує на особливу увагу думка М. Бердяєва, який вважав таким благодіючим джерелом культуру: «Всяка культура є культура ... духу; всяка культура має духовну основу — вона є продукт творчої роботи духу над природними стихіями» [2, с. 5]. Тут мова йдеться про одухотворену культуру, тобто духовну культуру та духовність. Отже, перед суспільством гостро постає питання створення духовного простору, у якому б могли зростати та формуватись духовна культура та духовність кожної особистості, її висока громадянська свідомість, почуття патріотизму і т.ін. Тому на сучасному етапі розвитку суспільства актуальність проблем духовної культури, шляхів її формування та вдосконалення, місця в суспільстві, впливу на формування особистості.

Так що ж таке духовна культура? Яке визначення їй дає сучасна наука?

Відомий французький письменник Антуан де Сент-Екзюпері так визначає цей термін: «Духовна культура — це спадщина вірувань, звичаїв і знань, накопичених століттями, інколи їх важко виправдати логічно, але вони вміщують своє виправдання в самих собі як шляхи, якщо вони кудись ведуть, тому що ця спадщина відкриває людині її внутрішню безмежність» [1, с. 3].

У психологічних словниках ми не знайшли чіткого визначення терміну «духовна культура», тому наведемо визначення таких термінів як «духовність» та «культура», отже:

- «духовность — специфическое качество человеческой психики, характеризующееся системой возвышенных потребностей индивида, его само-реализация на основе высших социальных ценностей» [5, с. 60];
- «культура — (от латинского «cultura» — возделывание) — совокупность материальных, производственных, политических, моральных, эстетических и духовных достижений человечества, основа социализации личности, ее психического становления и усовершенствования. К К. относятся и совокупность отношений людей к природе, между собой, к самим себе, достижения в соционормативной (в том числе и правовой) регуляции общества. В К. проявляется отличие человеческой жизнедеятельности от биологической формы жизни» [5, с. 98].

Культурологія так визначає це поняття: «Культура духовная — одна из сторон общей культуры человечества, противопоставляемая и корреспондируемая с культурой материальной. Если под материальной культурой понимается предметно-физич. мир культуры (средства труда, жилище, одежда, обработанные руками человека природные вещества и объекты), то в качестве К. д. выступают те явления, которые связаны с сознанием, с интеллектуальной, а также с эмоционально-психол. деятельностью человека — язык, обычаи и нравы, искусство и т.п. ... термин «К.д.» переплетается с такими понятиями, как «духовная жизнь», «сфера духа», «духовное обновление» и др. Во всех указанных понятиях сфера и сущность духовного связывается с объективной, индивидуальной реальностью, которая одновременно укоренена также в сердце человека, открываясь ему через внутр. усилия и мистич. опыт. Это — реальность Добра, Красоты, Истины и в конечном итоге реальность Бога. Такое понимание природы духовного позволяет дифференцировать его не только на фоне материальных, но и на фоне социальных аспектов культуры, признавая вместе с тем, что материальное и социальное выступают как бы внешним выражением и воплощением духовного» [6, с. 346].

У філософії — «духовна культура — частина культури, до складу якої входять мистецтво, релігія, філософія. Подеколи до Д. к. відносять також фундаментальну науку. Поняття «Д. к.» генетично пов'язане з гегелівським поняттям абсолютного духу, який є самопізнанням абсолютної ідеї в царинах мистецтва, релігії, філософії. В межах марксистської традиції Д. к. — надбудова і відображення матеріальної культури; вона має лише відносну самостійність. В концепціях, які виростають з філософії історії Шпенглера, де культура протиставляється цивілізації як духовне матеріально-технічному, Д. к. є синонімом культури взагалі. В сучасній українській філософії — зокрема в аспекті екзистенційної антропології — ставиться проблема Д. к. особистості — культури самоактуалізації, творчого зростання та пізнання світу» [7, с. 178].

У соціологічній науці ми знайшли такі визначення терміна:

- «культура духовная — часть общей системы культуры, включающая духовную деятельность и ее продукты. К. д. включает познание, нравственность, воспитание, просвещение, право, философию, этику, эстетику, науку, искусство, литературу, мифологию, религию. К. д. характеризует внутреннее богатство сознания, степень развитости самого чело-

века.... К. д. формирует личность — ее мировоззрение, взгляды, установки, ценностные ориентации. Благодаря К. д. могут транслироваться знания, умения, навыки, художественные модели мира, идеи и т.д. от индивида к индивиду, от поколения к поколению» [8, с. 240—241];

- «культура духовная — совокупность результатов деятельности, связанной со сверхсознанием и духовностью; К. д. включает науку, философию, мораль, искусство, религию, политику, право» [9, с. 152].

Крім того, І.П. Рущенко вважає, що «духовна культура з точки зору її базисних елементів є сукупністю значень, цінностей, норм. З цих елементів вже складаються більш розвинуті конструкції — ідеї, ідеології, релігійні вчення, моральні та правові конструкції. Значення, цінності, норми виступають одночасно регулятором соціальних зв'язків, відносин» [10, с. 164]. В одному з навчальних посібників з соціології дається таке визначення: «духовна культура — єсть результат розвитку духовної життя, продукт чоловеческого творчества, представляєт развивающуюся совокупность духовных ценностей, самопроизводство ценностей и систем соответствующих культурно-просветительских учреждений.... Духовная культура — весьма сложная и многогранная система, включающая все виды, формы и уровни общественного сознания, системы образования и воспитания, системы учреждений культуры. Сюда же относятся все виды познания и просвещения, все формы и типы литературы, искусства, философии, религии, науки, нравственности » [11, с. 491—492].

Проаналізувавши різні визначення терміна «духовна культура» можемо відзначити, що духовна культура як поняття визначається науковцями за різними ознаками: як сфера духовної діяльності, яка включає систему освіти, виховання, духовної творчості (заняття наукою, політикою, етикою, мистецтвом, філософією, релігією, правом і т. ін.); як система цінностей та переконань, зразків, стандартів та норм поведінки; як засіб самореалізації особистості або групи у соціальному житті. Крім того, ми також повинні розуміти, що духовна культура формує особистість, її погляди, світогляд, ціннісні орієнтації, настанови. Також завдяки спадкоємності духовної культури можна передавати знання, уміння, навички, художні витвори та літературні твори від покоління до покоління, від особистості до особистості. Отож духовна культура особистості, її моральна, людська, громадянська обґрунтованість пов'язані з освоєнням культурної спадщини, формуванням історичної пам'яті.

Враховуючи різноманіття існуючих визначень терміна «духовна культура», на наш погляд, можна запропонувати таке його узагальнене тлумачення: *духовна культура — складова загальної системи культури, яка включає в себе духовну діяльність та її продукти. Характеризується внутрішнім багатством свідомості, ступенем розвитку особистості на основі вищих соціальних цінностей. До складу духовної культури входять пізнання, мораль, виховання, освіта, право, політика, філософія, етика, естетика, наука, мистецтво, література, міфологія, релігія.*

1. *Чукунт С.А.* Генеза духовної культури: (управлінський вимір): Монографія. – К.: Вид-во УДАУ, 1999. – 256 с.
2. *Шевченко Г.П.* Педагогіка духовності // Духовність особистості: методологія, теорія і практика : Зб. наук. праць / Гол. ред. Г.П. Шевченко – Вип. 1. – Луганськ: Вид-во Східноукр. нац. ун-ту ім. В. Даля, 2004. – С. 3–9.
3. *Михайлова Л.И.* Социология культуры: Учеб. пособ. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 1999. – 232 с.
4. *Уледов А.К.* Духовная жизнь общества. – М.: «Мысль», 1980. – 271 с.
5. *М.И. Еникеев, О.Л. Кочетков* Общая, социальная и юридическая психология : Краткий энциклопед. словарь. – М.: Изд-во «Юрид. литература», 1977 г., 448 с.
6. Культурология XX век : Энциклопедия. – Т. 1. – СПб. : Университ. книга; ООО «Алетейя», 1998. – 447 с.
7. Філософський енциклопедичний словник. – К.: «Арбіс», 2002. – 743 с.
8. Российская социологическая энциклопедия / Под общ. ред. акад. Г.В. Осипова. – М.: Издат. группа ИНФА-М – НОРМА. – 1998. – 498 с.
9. Социологический энциклопедический словарь / Ред.-координатор – акад. Г.В. Осипов. – М.: Издат. группа ИНФА-М – НОРМА. – 1998. – 481 с.
10. *Руцenco I.П.* Загальна соціологія : Підруч. / Передм. проф. О.Н. Ярмиша. – Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2004. – 524 с.
11. Социология. Наука об обществе : Учеб. пособ. / Под общ. ред. проф. В.П. Андрущенко, проф. Н.И. Горлача. – Харьков: Ин-т востоковедения и междунар. отношений; ИМП «Рубикон». – 1996. – 688 с.
12. *Соболев В.О.* Проблеми формування духовної культури у майбутніх працівників органів внутрішніх справ // Теорія та практика виховної роботи в ОВС України : Матеріали наук.-практ. конф., 1–2 жовтня 2004 року, Харків. – Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ. – 2005. – С 14–20.